ڊاڪٽر شهناز شورو / ڊاڪٽر مبارڪ لاشاري

ايڪو فيمنزم ۽ ڪتاب ’ تون جو پاڇو چنڊ جو‘ ۾ فطرت نگاري

ECOFEMINISM AND EXPRESSION OF NATURE IN TH E BOOK " TU JO PAACHO CHAND JO"

Abstract:

Ecofeminism derives from the understanding of ecology with connection to feminism. The study of ecology began a few decades ago and has since expanded to encompass other disciplines and fields. Literature is among these. In current literary studies, the feminist perspective of the eco-system has been accorded enormous importance. This paper explores the idea of ecofeminism, its dynamics and the nuances in the poetry of Rukhsana Preet: "Toon Jo Pacho Chandd Jo". As a female poetess and feminist author, Rukhsana Preet combines various ecological and natural aspects and phenomena, such as fertility, happiness, and a range of moods and beauty, into her poetry. The interplay of nature and female existence are expressions of various sceneries that need to be understood and accepted. Thus, if someone wants to experience the essence of beauty in ecosystem, one needs to immerse into physical and metaphysical world. To love a human or beloved is analogous to love a natural world and its ecosystem.

Keywords: Ecofeminism, Feminism, eco-system, poetry, Ecocriticism etc.

تعارف

عورتازاد تحريڪ (Feminism) انساني ارتقا ۾ جنسي برابريءَ لاءِ اهم تحريڪ ٿي اڀري آهي، ايلينر برڪيٽ موجب:

> ”فيمينزم، جنس جي سماجي، معاشي ۽ سياسي برابريءَ ۾ يقين جو نالو آهي. انهيءَ تحريڪ جا بنياد، وڏي پئماني تي اولهہ ۾ پيدا ٿيندڙ آهن، پر تنهن هوندي بہ فيمينزم سڄي دنيا ۾ پکڙي ۽ قبولي وئي آهي ۽ مختلف ادارن پاران ان جي نمائندگي ڪئي وئي آهي. اهي ادارا عورتن جي حقن ۽ مفادن جي حوالي سان سرگرميون ڪندا آهن.“[(1)]

سماج ۾ عورتن کي اڪثر گهٽ اهميت ڏيندي انهن کي ڪمزور تصور ڪيو وڃي ٿو جيڪو سماجي جوڙجڪ جو نتيجو آهي. ان حوالي سان عورتازاد يعني فيمينزم هڪ ڊگهي تسلسل واري تصور يا نظريي جو نالو آهي، جنهن جون ٽي لهرون Three Waves مشهور آهن. ان جي هڪ ڊگهي تاريخ آهي، جنهن مان گذري فيمينزم، ماحولياتي فيمنزم (Ecofeminism) وٽ پهتي آهي. جيڪا ماحولياتي تنقيدنگاري Ecocriticism جي هڪ شاخ آهي، جنهن جو مقصد فطري ماحول ۽ عورتن ۾ هڪجهڙائي آهي. هن مقالي ۾ ان جا ڪجهه بنياد بحث هيٺ آندا ويا آهن.

ايڪوفيميزم جا بنياد ۽ ارتقائي تاريخ:

هيءَ دنيا ڪثرتي وحدت جو هڪ نمونو آهي، جنهن ۾ ڪيتريون ئي شيون وجود رکن ٿيون ۽ هر شيءِ جي وجود جي پنهنجي پنهنجي اهميت ۽ خاصيت آهي. عام رواجي وصف مطابق ڪي جاندار شيون ۽ ڪي بي جان شيون آهن، البته سڀ شيون وجود رکن ٿيون ۽ سڀني جي حيثيت هڪ جهڙي آهي. جيڪي شيون بي جان چيون وڃن ٿيون، اهي شيون بہ جاندار آهن. اهو تصور ’انسان مرڪزيت‘ واري تصور سان بيشڪ ٽڪراءَ ۾ هجي، پر موجوده جديديت پڄاڻان واري دور ۾ ’انسان مرڪزيت‘ Anthropocentricجو تصور رد ٿيندو پيو وڃي. جنهن جو مک تصور اهو آهي تہ انسان ذات کي سمورين شين تي فوقيت حاصل آهي. جهڙوڪ وڻ ٽڻ، پکي پکڻ، جانور، ماحوليات، درياهہ، سمنڊ، پاڻي، آبشار، پهاڙ وغيره جهڙيون سموريون شيون انسان جي استعمال لاءِ آهن ـ اهو تصور عيسائيت ۽ انجيل ۾ بہ موجود آهي تہ يهودين وٽ بہ ڊومينين جي حيثيت ۾ موجود آهي.[2] ان جي ڪري انسان کي مختلف تصورن سان پيٽيو وڃي ٿو جهڙوڪ human supremacy or human، humanocentrism exceptionalismجهڙن تصورن کي هٿي ملي ٿي. اهي تصور فقط مذهبي ماڻهن وٽ نہ پر، فلسفين وٽ بہ ملن ٿا. جهڙوڪ ارسطو ۽ ڪانٽ بہ انهيءَ انساني مرڪزيت واري ڳالهہ ڪن ٿا.[3]

ساڳئي وقت پنجين صدي قبل مسيح جي يوناني فلسفي پروٽاگورس Protagorasموجب: ” Man is the measure of all thing“ يعني انسان ئي هر شيءِ جي ڪسوٽي آهي[4] پر موجوده دور ۾ هڪ نئين تنقيدي نظريي يا لاڙي جهڙوڪ: ماحولياتي تنقيد (Ecocriticism) ان کي رد ڪيو آهي. چيرل گلوٽفيلٽي (Cheryll Glotfelty) ۽ هيرولڊ فرام (Harold Fromm) ان مطالعي جا وڏا نقاد

آهن. هيرولڊ ماحولياتي تنقيدي مجموعي :The Ecocriticism Reader Landmarks in Literary Ecology (University of Georgia Press, 1996) جو شريڪ ايڊيٽر آهي. اڳتي هلي گلوٽفيلٽي 1992 ۾ هڪ تنظيم جو بنياد رکيو جنهن جو نالو ASLE: the Association for the Study of Literature and Environment آهي. انهيءَ تنقيدي نڪته نظر موجب ماحوليات به ايتري ئي اهم آهي، جيترو انسان ذات جو وجود. انهن نقادن جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن هن ڪائنات ۾ موجود سڀني شين کي اها اهميت نه ڏني وئي، جيڪا انسان ذات کي آهي ته هن ڪائنات جو توازن بگڙجي ويندو ۽ انسان ئي ان تباهيءَ جو ذميوار هوندو [5].

ماحولياتي تنقيدنگاري سمورين شين کي توازن ۾ آڻڻ تي زور ڏئي ٿي، جيئن اسين پنهنجي مادري ٻولين کي بچائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهيون، ايئن ماحوليات ۾ موجود جاندار توڙي غير جاندار شيون ڪٿر تي دنيا جون ضامن آهن، انهن جي چوڻ موجب جيئن دنيا جون 60 سيڪڙو مادري ٻوليون مري ويون آهن يا مري رهيون آهن، ايئن انسان ذات جي تاريخ ۾ پهريون پيرو ايئن ٿيو آهي ته اصلي يعني بنيادي فطرتي ماحول دنيا جي گولي تان ميسارجي ويو آهي ۽ هر هنڌ انسان ذات حاوي ٿي وئي آهي.

بنيادي طور تي اهو عورتازاد تحريڪ جو حصو آهي، پر هتي عورتازاد جو فڪري سرچشمو ڪو ٻيو نه پر فطرتي نظام ۽ فطرتي نظام جي عورت سان هڪجهڙائي آهي. ان اصطلاح جي پهرين مفڪر فرانس جائي فرانڪوز ڊي اوبون (Françoise'd Eaubonne)آهي، جيڪا 1920 ۾ جائي ۽ 2005ع ۾ وفات ڪري وئي. جنهن جو مشهور ڪم "Françoised´ Eaubonne's Le Féminisme ou la Mort" آهي، جنهن جو مطلب آهي فيمينزم يا موت، عورت جي فطرت ۾ گهڻ رنگائي آهي. اها گهڻ رنگائي ڪنهن کي نقصان ڏيڻ لاءِ نه پر خوبصورتي جي لاءِ آهي. ان ڪري فطرت ۽ عورت کي اها هڪجهڙائي ڏني وڃي، جيڪا هڪجهڙائي تخليقي قوتن ۾ آهي. ڪٿي به حاڪميت يا فوقيت وارو ماحول نه هجڻ گهرجي، ايئن ڪرڻ سان اختلاف اڀرندا ۽ شيون توازن وڃائي ويهنديون. [6]

ايڪوفيمنزم ۾ ڪيترائي لاڙا آيا، جيڪي فرانس کان وٺندي سموري يورپ ۽ آمريڪا ۾ به ڦهلجي ويا ۽ اڄ اهو تنقيدي لاڙو سموري اولاهين معاشري جو اهم حصو آهي. تازو ايلف شفق جو ڪتاب وِچايل وڻن جو ٻيٽ The Island of Missing Trees به ڇپجي مارڪيٽ ۾ آيو آهي ۽ ساڳئي وقت سنڌي ادب ۾ ماحوليات جي

موضوع تي ڪجھ ناول پڻ ڇپيا آهن. پر ماحولياتي عورتازاد(Eco Feminisim) تي اجا بہ گهڻو لکڻ جي ضرورت آهي. ماحولياتي عورتازاد جا بنيادي جُز هيٺ ڏجن ٿا، جيڪي امريڪي نقادن جهڙوڪ روسميري ردر، ڪيرولين مرچنٽ،گارڊ ۽ گيرين Rosemary Ruether and Carolyn Merchant, Gaard and Gruen ٻڌايا آهن تہ:

- ڪائنات جو مشينيماديت جو نمونو جيڪو سائنسي ترقيءَ جي ڪري اڀريو. جنهن ڪائنات ۾ موجود سمورين شين جي حيثيت کي گهٽائي، صرف ذريعن طور ڏٺو يعني هر شيءِ کي مئل مادي جي صورت ۾ ڏسي استعمال ۾ آندو ۽ انهيءَ ڪرت کي اڳتي وڌايو.
- پدرشاهي مذهبن جو اپار ۽ انهن جي قائم ڪيل صنفي درجي بنديءَ سان گڏ انهن جي حقيقي مقدس پڻي کان انڪار ڪرڻ.
- (مرد پاران) پاڻ ۽ ٻئي جي دوئيت، ان ۾ موروثي طاقت ۽ قبضو قائم رکڻ ۽ ان اخلاقيات کي هٿي ڏيڻ.
- سرمائيداري ۽ دولت پيدا ڪرڻ جي دعويٰ جي تقويت

جنهن مقصد لاءِ جانورن، زمين ۽ انسان جو استحصال، تباهي ۽ اوزارن کي استعمال ڪرڻ جهڙا نُڪتا شامل آهن. جن جو مقصد آهي تہ انسان فطرت ۾ موجود شين کي پنهنجي ضرورت يا دولت خاطر استعمال ڪري ٿو ڪري ۽ مرد عورتن کي بہ فطرت جي موجود ٻي جان شين جيان استعمال ڪري ٿو. انهن ٻنهي تصورن ۾ جيڪا هڪجهڙائي آهي، اها هيءَ آهي تہ هيءُ نظام فطرت ۽ عورت کي برابر سمجهڻ بجاءِ پنهنجي حاڪميت يا طاقت جي بنياد تي جنس يا 'وکر' سمجهي ٿو. جڏهن تہ فطرت ۽ عورت هڪٻئي سان بلڪل مشابهت رکندڙ جز آهن. جن کي سمجهڻ ۽ قبول ڪرڻ جي ضرورت آهي، نہ ڪي ان حاڪميت يا طاقت جي بنياد تي دٻائجي. ڪيرين وارن مطابق:

> "Ecofeminists believe there are interconnectionsbetween the oppression of women (sexism), the oppression of other human Others (racism, classism, ageism, colonialism, etc.) and the domination of nature" (7) ٿيون سمجهن ايڪوفيمنسٽس ٻڌل تي ٻيائي سان انسانن جو ٻين انسانن (جنسيت)، ظلم تي عورتن تہ

فطرت بينڪيت، پرستي، عمر نظام، طبقاتي پرستي، نسل جهڙوڪ رويو مثال ڪجهہ جا تصورن آهي. انهن لاڳاپو گهرو ۾ وچ جي پسندي ٽا ڏجن هيٺ آهن، ويا ڪنيا مان مطالعن مختلف جيڪي:

- Water pollution in Uzbekistan has led to an increase in birth defects and complications in pregnancy.
- Pesticide exposures in Central Sudan are linked to 22 percent of hospital stillbirths.
- Air pollution in the Ukraine has been linked to 21 percent of all illnesses affecting women and children.
- One in three women in the U.S. will be diagnosed with cancer sometime during their lives.
- Nuclear contamination in Chelyabinsk, Russia has led to a 21 percent increase in cancer and a 25 percent increase in birth defects. Half the population of child bearing age is sterile.
- In Guatemala, pesticide residues in breast milk are reported to be 250 times the amounts allowed in cow's milk.
- Most children in China take in DDT from breast milk at levels 10 times higher than internationally accepted maximums(8)
- Women farmers grow at least 59 of the worlds food, perhaps as much as 80. Women in Africa produce more than 70 of Africas food.(9)

مٿي ڏنل ڪجهہ مثالن موجب اهو سمورو لقاءُ پدر شاهي يا مردن پاران عورت ۽ فطرت تي فوقيت جي ڪري آهي. ماحولياتي عورتازاد نظريي جي تصورن موجب پدر شاهي هڪ تصوراتي نظام آهي، جيڪو ارتقائي تسلسل کي رد ڪري ٿو ۽ ٻنو نظام اختيار ڪري ٿو جنهن ۾ هڪڙو فوقيت رکندڙ ۽ ٻيو هيٺاهون آهي. جهڙوڪ:

- اسين بمقابل اُهي!
- ثقافت بمقابل فطرت!
- عقل بمقابل جذباتيت!
- مرد بمقابل عورت، وغيره.

انهيءَ تصوراتي جوڙجڪ مطابق جيڪي خاصيتون مرد سان منسوب ٿيل آهن، اهي عورتن جي خاصيتن سان مقابلي ۾ آهن. جيئن مذڪر_ مونث، مرد_عورت جنهن ۾ مرد عقل جي اوسر ڪندڙ تصور ڪيل آهي، مرد مقابلو ڪندڙ توڙي سهڪاري، جڏهن تہ عورت جذبات سان سرشار تصور ڪيل آهي، مرد فيصلہ ساز

سوچ رکندڙ ۽ عورت فيصلي جي سگهه کان وانجهيل سمجهڻ آهي، وغيره. ماحولياتي عورتازاد تنقيد جو مطلب تہ عورت کي فطرت جي پس منظر ۾ ڏسڻ گهرجي جهڙوڪ: چنڊ جو ڦيرو ۽ عورت جي ماهواريءَ جا ڏينهن، زمين جي پيداواري قوتن جو عڪس، عورت جي ٻار ڄڻڻ جي صورت ۾، فطرت جي سنڀار ۽ پرورش ڪرڻ، عورت پاران ٻار جي پالنا ڪرڻ، جهڙين خوبين ۾ هڪجهڙائي آهي. اهڙا تمام گهڻا ۽ ڊگها مثال ۽ تصور موجود آهن، جيڪي ڏسي ۽ پڙهي سگهجن ٿا. ماحولياتي عورتازاد تنقيد جو زاويو ٻڌائي ٿو تہ عورت جون اهي خاصيتون جيڪي فطرت يا ڌرتيءَ سان هم آهنگ آهن، ادب ۾ انهن خيالن ۽ فڪرن کي جانچڻ گهرجي.

ڪتاب ۾ ”تون جو پاڇو چنڊ جو“ ايڪوفيمينزم جون نشانيون ۽ تصور:

سنڌي شاعره رخسانه پريت جي شعري مجموعي ’تون جو پاڇو چنڊ جو‘ جو نالو ئي انهيءَ ماحولياتي عورتازاد جي صورت ۾ موجود آهي. چنڊ جو عورت ذات سان گهرو فطرتي تعلق آهي، جنهن جو اظهار ان ڪتاب ۾ انيڪ جاين تي ملي ٿو. عورت جي انهيءَ پاسي جو ذڪر خود شاعره پنهنجي پاران ۽ مهاڳ لکندڙ ريحانه چنڙ بہ تفصيل سان ڪيو آهي. عورت ۽ فطرت جو خوبصورت اظهار هن شعر ۾ ڏسو:

ٻانهن جي ٻيڪڙ مان نڪتيس،
ايئن لڳو ڄڻ جڙ مان نڪتيس. (10)

هي شعر نہ صرف ماحولياتي عورتازاد جو اظهار آهي، پر پوري دنيا ۾ ٻيلن جي تباهيءَ جو عڪاس بہ آهي. پاڪستان ۾ جنرل ضياءَ جي دور ۾ ڊي فاريسٽيشن Deforestation ذريعي تباهي آندي وئي، ان عمل زمين کي سڪائي ٽوٽ ڪري ڇڏيو. ايئن عورت جي ڳڪ بہ سوڪهڙو محسوس ڪري ٿي. جيئن فطرت جا وڻ ۽ ٻيلا پالياءِ تاتيا ويندا آهن، ساڳيءَ ريت عورت بہ پيار گهرندي آهي، ايئن عورتن جي پيار، انگل آرن، خوبصورتين ۽ ڪثرتي فطرت کي قبول ڪرڻ جو تصور موجود آهي. تنهنڪري شاعره اهو اظهار ڪري ٿي تہ محبتن کان انسان جو نڪرڻ ايئن آهي، جيئن ڪو سلو ٻوٽو يا وڻ پنهنجي جڙن يا پاڙن مان پٽجي نڪري. عورت جي ڪثرتي فطرت جو اظهار هن شعر ۾ ڏسو:

مرڪب وجود منهنجي ۾ تون پيي جڙيل پرين،

ٻانهون نہ ڪڍ ڳچيءَ مان، هي نہ هار ڏار ڪر[11]

مرڪب وجودن جو مثال نباتاتي نظام جو اهم جز آهي. مٿيون شعر ٻلي ڪو رومانوي انداز ۾ سمجهي يا تشريح ڪري، پر فطرتي ۽ ماحولياتي تنقيد جو اهم بنياد بہ اهڙا شعر يا تخليقي اظهار آهن. جيئن اڄ فطرت، اوزون تہ جي تباهي ۽ ڪارخانيداري نظام جي ڪري، گرمي پد انسان ڪان بدلو ٿو وٺي، ان جو مکيہ ڪارڻ انسان جي ماحوليات تي هڪ هٿي آهي. جيڪڏهن ماحوليات کي تباهہ ڪندئو تہ، توهان بہ تباهہ ٿي ويندئو ۽ توهان بہ ماحوليات سان جڙيل آهيو. ان مرڪب وانگر، جيڪو ڪائنات جو حسن آهي.

پنهنجو هٿ منهنجي هن ٿڏي هٿ تي،
جي نہ رکندين تہ مان هلي ويندِيس[12].

عورت جو پيار ايئن هوندو آهي، جيڪڏهن فطرت جو ماحولياتي لحاظ ڪان خيال نہ رکيو ويندو تہ فطرت بدلجي ويندي، ڪنهن دور ۾ درياءَ هوندا هئا، آبشار هوندا هئا، پهاڙ هئا، برفاني وسيلا هئا، اڄ انسان ذات انهن وسيلن جي ڪوٺ جو شڪار آهي. اڄ انسان ذات وٽ پاڻي بہ ملهہ سان پيو خريد ڪري، ٿڏي هوا بہ پيسن سان پئي ملي، سمورو ماحولياتي توازن بگڙيل آهي. انهي فطرتي جبر جو اظهار رخسانہ پريت ه سڏي طرح سان ڪري ٿي تہ:

ٻڏين فطرت کي پيو وجهي واڍيون،
جو ڪري، سپ گناهہ، ڇا تہ ڪندين. [13]

جيئن فطرت کي واڍيون ڪري اُجاڙيون ٿا، ايئن انساني فطرت کي گناهن جي حوالي ڪري ڪيترو روڪيندا؟ انسان ۽ فطرت هڪجهڙا آهن. انهن کي سمجهڻ جي ضرورت آهي. ماحولياتي عورتازاد تنقيد جو سٺو مثال ڪتاب جي پهرئين نظم ۾ موجود آهي، جنهن جو عنوان آهي "محبت اوتبي آهي!" انهي نظم ۾ ٻنا مخالف خيال موجود آهن. جهڙوڪ اوهان وٽ انساني ڪلچر آهي، اهڙو ئي عورت وٽ بہ آهي، يعني هتي فطرت آهي. فطرت ۾ شيون هڪٻئي ۾ جذب ٿي وينديون آهن، ميلاپ هوندو آهي، پر ٻئي پاسي شيون ورڇبيون ۽ ورهائبيون آهن. هتي مرد بمقابل عورت جو دوئي وارو نظريو ثقافت ۽ فطرت وارو ٻتو مخالف خيال ۽ عورتاڻي ارتقا جو نمونو آهي جهڙوڪ:

ٿئي تحليل هڪٻئي ۾

رڳو هڪ آهه ٿي وڃبو،
پتو ڪنهن کي ڏبو ناهي،
ڇپن ۾ راز رهندا هن،
جي خوش ٿي ماڻڪي مرڪي،
ڪري تنبيهه نيڻن کي،
ڇنڀي ڇپرن کي ڪيرائي،
مرڪ سا روڪبي آهي؟
محبت اوتبي آهي.

گهڻا هن سانحا ٿيندا
جدايون فاصلا ٿيندا
هٿين خالي آهي رهبو
رڳو ٿي درد آ لڙبو
۽ پيڙا پوکبي آهي
محبت اوتبي آهي
اوهان وارين دنيائن ۾
محبت ورڇبي هوندي
اسان جي پار ڏي جاني!
محبت اوتبي آهي. (14)

هن نظم ۾ صرف محبت جي ورڇ جو رومانوي تصور نہ آهي، پر سموري هٿرادو دنيا جي ورهاڱي جي تصوير آهي، پر فطرت ۽ محبت ورڇ سان ڳنڍيل ناهن ـ اهي تہ اوتبا آهن ۽ فطرت جيئن هوا، خوشبو تازگي، زندگي ۽ ارتقا کي پاڻ ۾ سمائي هلندي آهي، محبت بہ ايئن هوندي آهي. انهيءَ نظم ۾ ٻن جهانن جي ترجيحن کي خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي، اهو صرف تخيلقي ذهن رکندڙ عورت جو ڪمال ئي آهي. جيئن فطرت ۽ فطرتي ماحول ۾ هڪڙي خاموشي، رازداري، اڙبنا جهڙا عنصر ملن ٿا، ايئن عورت جي محبت ۾ بہ هڪ رازداري ۽ تجسس ڀري دنيا آهي. ماحولياتي درد کي رخسانه پريت هيئن بہ بيان ڪري ٿي:

چو هيڏو چنڊ آ ٿي پيو،

ڃ ويران سمنڊ آ ٿي پيو،
اسان جو موھ ھو سمجھيو،
سو من جو منڊ آ ٿي پيو،
درياھن اڄ آ پاتي،
ڏسي جن کي ڇڇي ڇاتي،
ڏسي ھر ڏيل کي ڏرندي،
ڪٿي ھر ديد ۾ دم آ،
پڇين ٿو ڪيترو غم آ. (15)

چنڊ جي ھٺڌاڻ کي ڏسي، جنھن جي ڇاتي ڇڇي پوي، اھا فطرت ۽ عورت ٿي آھي، جيڪي انھي درد کي سمجھن ٿا. چنڊ جو ھٺڌو ٿيڻ، سمنڊ جو ويران ٿيڻ ھڪ استعارو آھي، جيڪو فطرتي لقائن سان ڳنڍيل آھي، جتي درياھن بہ اڄ پاتي آھي، اھڙي ماحول ۾ انساني محبت جو تصور ڪيئن پايئہ تڪميل تي پھچندو. جيئن فطرتي لقائن جو پنھنجو داخلي رستو آھي، درياھہ پنھنجا رستا ٺاھن ٿا، سمنڊن جو پنھنجو طريقو آھي، تيئن عورت جو اندر بہ آزاد ۽ وِشال آھي. جڏھن تہ عورت جي محبت تي پابنديون يا زنجيرون خارجي آھن، انھيءَ لقاءُ جو اظھار رخسانہ وٽ ھيئن آھي:

خوف اڻ ڇاتو ڪوئي مون ۾ رھي ٿو،
ڪنھن بڻايون ڇانوٽيون منھنجي اندر ۾ (16).

ڇانوٽيون خارجي لقاءَ آھن، جيڪي اندر جي فطرتي اظھار کي قيد ڪرڻ لاءِ ھونديون آھن، اندر جو اظھار فطرتي آھي، ايئن محبت فطرتي ۽ جبلتي فطرت آھي، ان ڪري ان کي آزادي گھرجي، نڪي ڏانوٽيون ھجن،

جيتري پرواز ٿي اوچي گھُران مان،
اوتريون ڏانوٽيون منھنجي اندر ۾(17)

جيئن سرحدن ۾ ھوائن، پکين، روشنين ۽ چنڊ کي قيد نٿو ڪري سگھجي، ايئن عورت جي فطرت کي بہ قيد نٿو ڪري سگھجي، ان کي اظھار جو رستو ڏيڻو پوندو. اولھہ جي ملڪن جيستائين انساني فطرت ۽ جبلت کي قيد تي ڪيو ڏانوٽيون تي وڌيون، ڇانوٽيون تي ٺاھيون، ايستائين اھي ترقي نہ ڪري سگھيا. اسين اڄ جديديت

پيداوار خريدار آهيون، جڏهن تہ اولهہ سمورين سائنسن ۽ تخليقن جو پيدا ڪندڙ آهي. ان ڪري عورت کي ۽ عورت جي پيداواري قوتن کي قيد نٿو ڪري سگهجي. رخسانه پريت چوائي:

هر بغاوت جو ٻج ٿئي مون ۾،
منهنجو هي وار وار مجرم آ.

هڪ چڙيو چاٽي ٻئي جلايو آ،
خزان قاتل، بهار مجرم آ[18]

مٿين شعرن ۾ محبت ۽ فطرت جي ڪيڏي هڪجهڙائي آهي. عورت ۾ بغاوت هجڻ ۽ زمين ۾ ٻج جي ڦٽڻ جو استعارو ايترو سگهارو آهي، جو انسان ذات جي تاريخ ڏاڏي آدم ۽ ڏاڏي حوا جو جنت مان نڪرڻ يا هيلن جي ڪري ٽراءِ واري جنگ ٿيڻ تائين، سموري تاريخ ۾ عورت جي محبت واري بغاوت موجود آهي ۽ ان ٻج جي پيداواري خاصيت اڄ تائين پئي ڦلجي. ماحولياتي عورتازاد جو بهترين اظهار نظم 'درياهہ جي دانهن' ۾ بہ موجود آهي، جنهن ۾ پيداواري خاصيت کي بهترين نموني سان اظهاريو ويو آهي. ان مان ڪجهہ سٽون هتي پيش ڪجن ٿيون.

....وڏو آ حادثو ٻُڌجو
مان درياهہ شاهہ هان بيشڪ
مگر مان بي زبان آهيان
جسم ۽ روح سان منهنجي
جبر جنهن جنهن ڪيو آهي
وڏو آ سو قصو ٻُڌجو....
مان فطرت جي حقيقت هان
مان ڌرتيءَ جي دولت هان
مگر ڪجهہ ڏينهن سو ڪهڙي
ڪيون چڙهايون جو مون تي
منهنجي فطرت ڀُلائي وئي،
مون کي مورڳو وساريو ويو
اجا ويتر رنجايو ويو

هُو هئا جي لوڀ لالچ ۾
ويا ڪوري پاسريون منهنجون
جسم منهنجي جي سڀ متي
ڪٽي ويا منهنجا رڪوالا[19]

اهڙيءَ ريت رخسانه پريت جا انيڪ نظمَ ماحولياتي عورتازاد کي پيش ڪن ٿا، جن ۾ محبت تہ پريل آهي ئي آهي، پر فطرت جو پاسو بہ سرس آهي. سندن نظم ’اگهاڙپ جو سچ‘ ۽ ’آئون اڌ نہ سچي آهيان‘ ۾ انهي ماحولياتي عورتازاد جا چِٽا نشان موجود آهن. فطرت ۽ عورت جي محبت سان ڀرپور هيٺيون شعر پڙهو:

پيار وڻ ويڙهِيءَ جان چڙي ويڙهي،
ايتري بس جمار تي چاهيان[20] .

هن شعر ۾ عورت جي محبت کي جذب ڪرڻ واري عنصر کي فطرت جي وڻ ويڙهِيءَ سان ڀيٽڻ جو بهترين مثال آهي. وڻ ويڙهِي وڻ کي ايئن وڪوڙي چڙينديِ آهي جو وڻ کي ڪنهن ٻئي وجود جي سمائجڻ جي جاءِ بہ نہ ڏينديِ آهي ۽ ڪيترن مثالن ۾ تہ وڻ ويڙهي وڻ کي سڪائي بہ چڙيندي آهي ۽ پاڻ بہ پيلي ٿي ويندي آهي ۽ ٻئي هڪٻئي ۾ جذب ٿي هڪٻئي ۾ سمائجي ويندا آهن. محبت ۾ اڀنا يا خود فنا جو اهو مثال اسان کي ايڪوفيمنزم ذريعي ئي سمجهہ ۾ اچي سگهي ٿو پر جيڪڏهن ايئن پيار ۾ نہ هجي تہ، پوءِ زندگي ڄڻ ڄار ۾ ڦاسڻ مترادف هوندي آهي، جيئن رخسانه هن شعر ۾ اظهاريو آهي تہ:

وڻ ويڙهي پِي ڪٽي هئي کي ونگ پِي هئا ڪاٽي،
جت جيءَ منهنجو اٽڪيو سي ڄار ٻنهہ ٻيا هئا[21]

مٿئين شعر ۾ صرف هڪ فرد جي محروميءَ جو احساس ئي نہ پر شاعره جي اظهار جو نمونو بہ آهي ۽ شاعر سماج ۽ سماجي لقائن جي نمائندگي ڪندڙ هوندا آهن. غير موزون جاءِ تي گل يا وڻ جو ڦٽڻ يا ڪنهن عورت جي وجود جو ڦاسڻ يا اسرڻ غير فطري ماحول ۾ ارتقا جيان هوندا آهن، جيڪي پوءِ ڪنهن سزا وانگر اسرندا آهن. ان جو اظهار وري رخسانه هيٺئين شعر ۾ ڪيو آهي، جيڪو شاعرا ٽي اظهار سان گڏ هڪ وجودي اظهار بہ آهي تہ،عورت جي محبت ۽ فطرت جي لقاءُ کي نہ سمجهڻ وارن لاءِ نشاني بہ آهي:

آئون مصلحت ۾ ڪجهہ لڪايان ٿي،

هو ٻيو سمجهي وڃن ٿا بهتر آ[22]

محبت ۽ فطرت ۾ ڪا به شيءِ لڪائي نٿي سگهجي. ڊيريڊا چيو آهي ته ”سڀ ڪجهه متن ۾ آهي، متن کان ٻاهر ڪجهه به نه آهي.“ ايئن رخسانه پريت پنهنجي شاعريءَ ۾ سڀ ڪجهه ٻُڌائي به ڇڏيو آهي، پر تنهن هوندي به ڇئي ٿي ڪجهه مصلحتن ۾ لڪايو آهي.

نتيجو ۽ پڄاڻي:

ڄاڻايل ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ مزاحمت به آهي ته محبت به آهي، جديدت پڄاڻان آهي ته، وجوديت جو اظهار به آهي، پر هن ڪتاب ۾ ماحولياتي عورتازاد جو تصور به جهلڪي ٿو. فطرت ۽ عورت جي موضوع کي بهتر نموني سان نڀايو ويو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙو اظهار، اسان جي فطرت ۽ عورت جي سڃاڻپ جي ڏس ۾ مثالي آهي، جنهن کي سمجهڻ سان ئي اسان جا رستا نروار ٿيندا. ماحولياتي عورتازاد تنقيد جي حوالي سان اهم ڳالهه جيڪا هن ڪتاب ۾ بلڪل نروار ٿي لکيل آهي. اها عورتاڻو آواز (feminine voice) آهي، جيڪو علي الاعلان اظهار جو نمونو آهي، جنهن مان صرف عورت جو وجود، عورت جي محبت ئي نه، پر فطرت کي پوري طاقت سان اظهاريو ويو آهي ۽ ٻنهي کي خوبصورت انداز ۽ بيباڪيءَ سان نڀايو ويو آهي.

جهڙوڪ:

- عورت ۽ فطرت پيداوار جا بنيادي وسيلا آهن جن ذريعي انساني جنس، تاريخ، تهذيب ۽ تمدن جي ارتقا ٿي ۽ ٿيندي رهندي.
- فطرت جيان عورت جون تمام گهڻيون صورتون ۽ شڪليون آهن، انهن کي سمجهڻ ڏکيو پر ضروري آهي.
- عورت ۽ فطرت سان هٿ چراند يا ڪنهن ڏاڍ يا زبردستي وارو ماحول فطرتي يڪسانيت، هڪجهڙائي، سونهن ۽ جماليات سان هٿ چراند جي برابر آهي، تنهنڪري عورت ۽ فطرت کي سمجهڻ ۽ انهن جو قدر ۽ احترام ڪرڻ گهرجي.
- جتي جتي فطرت ۽ ماحوليات سان هٿ چراند ڪري، ڪا مصنوعي دنيا اڏي وئي اتي فطرت بگڙي وئي ۽ فطرتي ردعمل، انساني تهذيب کان مختلف طريقن سان بدلو ورتو. ساڳئيءَ طرح عورت جي محڪومي به سماجي ترقي ۽ اوسر ۾ وڏي رڪاوٽ ٿي بيٺي آهي، جنهن انساني سماجن کي پٺتي ڌڪي ڇڏيو.

رخسانہ پريت جي ڪتاب ”تون جو پاڇو چنڊ جو“ ۾ اهي سمورا مٿيان لوازمات، علامتون، تشبيهون ۽ پيار وارا عنصر شامل آهن، جيڪي ايڪوفيمينزم جا بنياد آهن. مٿين بحث ۾ حوالي طور ڏنل شعرن کي بخوبي انهيءَ پس منظر ۾ ڏسي ۽ پروڙي سگهجي ٿو. رخسانہ جي شاعري چئي تہ انسان کي ايڪو سسٽم ۽ فيمينزم جي بنيادي محرڪن کي واضح ڪري پيش ڪرڻ جو پيش خيمہ آهي.

حوالا

1. Burkett, E. (2014). Feminism sociology. https://www.britannica.com/topic/feminism/The-suffrage-movement
2. Boslaugh, S. E. (2016, January 11). anthropocentrism. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/anthropocentrism
3. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, January 31). Conradus Celtis. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/biography/Conradus-Celtis
4. Kattsoff, L. O. (1953). Man is the Measure of all Things. Philosophy and Phenomenological Research, 13(4), 452–466.https://doi.org/10.2307/2103811
5. Glotfelty, C. & Fromm, H. (1996). The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology . Thens, Georgia: University of Georgia Press
6. Françoise d'Eaubonne (12 March 1920 – 3 August 2005) equality between men and women: insights The manifesto of 343. Retrieved from Gender and Environment, (07 April, 2022). GDRC research focus on Gender and the environment. Retrieved from https://www.gdrc.org/gender/gender-envi.html
7. Warren, K. (September 2002). "Karen Warren's Ecofeminism". Ethics & the Environment. 7 (2): 12–26.
8. Françoise d'Eaubonne (1974) Françoise d´Eaubonne's Le Féminisme ou la Mort https://www.environmentandsociety.org/tools/keywords/francoise-deaubonnes-le-feminisme-ou-la-mort
9. Minneapolis Star Tribune, (March 6, 1991). A Publisher Extra Newspaper. Star Tribune from Minneapolis, Minnesota · Page 34 extracted from https://www.newspapers.com/newspage/
10. پريت، رخسانہ ” تون جو پاڇو چنڊ جو“: سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد (2022 ع).
11. ساڳيو حوالو

12. ساڳيو حوالو

13. ساڳيو حوالو

14. ساڳيو حوالو

15. ساڳيو حوالو

16. ساڳيو حوالو

17. ساڳيو حوالو

18. ساڳيو حوالو

19. ساڳيو حوالو

20. ساڳيو حوالو

21. ساڳيو حوالو

22. ساڳيو حوالو